

"Me itse synnyttämme affektit". H. G. Porthanin tunneteorista¹

Jukka Sarjala

I

Esitykseni aihe ei ole Porthanista puhuttaessa aivan tavanomainen. Kuninkaallisen Turun Akatemian kaunopuheisuuden professori tunnetaan lähinnä latinan ja puhetaidon opettajana, historioitsijana, maantieteilijänä sekä kirjallisuuden ja runouden tuntijana. Lisäksi häntä pidetään estetiikan, arkeologian ja moraalifilosofian varhaisena edustajana tässä maassa. Hänen ensyklopedista tietämystään on esitelty monesti, mutta harvemmin on nostettu esiin hänen kiinnostustaan tunteisiin ja affekteihin. On kuitenkin hyviä syitä lisätä tämä aihepiiri hänen monioppineisuudestaan ja ahkeruudestaan kertovaan luetteloon.

Tunteet eivät ole, eivätkä ne olleet Porthanillekaan, kerralla nimettävä yhtenäinen ilmiöjoukko. Ne muodostivat monitasoisen, erilaatuisista mielen- ja ruumiinliikkeistä koostuneen järjestelmän. Niiden synnystä, ainesosista ja toiminnasta on tuskin koskaan vallinnut suurta yksimielisyyttä, minkä havaitsee helposti myös Porthanin katsauksista.

Nykyihminen käyttää mielellään sanaa ”tunne”, mutta Porthanin aikana puhuttiin yhtä luontevasti affekteista, tunneherkkyydestä, passioista ja sympatiasta. Itse asiassa tuohon aikaan puhuttiin vielä monesta muustakin tunteen lajista tai muodosta. Tunne-sanan merkityssisältö on paljossa velkaa varhaisen romantiikan filosofialle – siis saksan käsitteelle *Gefühl* tai englannin sanalle *emotion*. Yksipuolinen pitäytyminen tunteen käsitteessä häiritsee vakavasti perehtymistä romantiikkaa edeltävän ajan tunneteorioihin tai tunnekokemuksiin.

Tunteiden ja affektien tutkimus on viime vuosina kokenut jonkinlaisen uudelleen-tulemisen. Kognitiotutkijat, historioitsijat, naistutkijat, musiikkieteilijät ja filosofit työskentelevät tunteiden kimpussa. Ihmistieteissä on viime aikoina ryhdytty puhumaan affektiivisesta käänteestä vastapainona 1980-luvulla virinneelle kielelliselle käänteelle. Kielellinen käänne tähdensi inhimillisen todellisuuden merkitysvälitteisyyttä ja monitulkintaisuutta puhutun ja kirjoitetun kielen luomassa verkostossa. Affektiivisessä käänteessä on puolestaan kyse siitä, että tunnustetaan inhimillisen toiminnan materiaalisuus ja aistimellisuus. Silloin kiinnitetään huomio ihmisen kykyyn liikuttua ja vaikuttua eri tilanteissa, muuallakin kuin kielen mahdollistamassa ajatusten, käsitteiden ja päätelmien maailmassa.

Porthanin kiinnostus tunteisiin ja affekteihin ei vaikuta kovin yllättävältä, kun muistetaan, millainen merkitys ja asema tunteilla oli retoriikan opeissa. Puhetaidon

¹ Artikkelin perustuu esitelmään Porthan-Seurassa 18.3.2008.

luennoissaan Porthan tähdensi argumentatiivisten ja tyyllisten näkökohtien ohella myös affektioppia. Affektioppi käsitteli niitä keinoja, joilla puhuja kykeni aikaansaamaan erilaisia tunnetiloja kuulijoissa. Puhujalla oli siis kaksinkertainen tehtävä. Ensiksi hänen tuli kiinnittää kuulijoiden huomio aiheeseen. Toiseksi se tuli tehdä voimallisesti. Jälkimmäinen näkökohta tarkoitti, että puhujalla tuli olla tietoa siitä, millä argumentaation ja logiikan alaan kuulumattomilla keinoilla hänen oli mahdollista tehdä kuulijakunta suosiolliseksi puheen sisällölle.

Toinen taustatekijä Porthanin tunne- ja affektitarkasteluille oli 1700-luvun jälkipuolelle ominainen tunneherkkyys ja kyynelten palvonta. Aikakauden olennaisin tunnuspiirre ei ehkä ole poliittisista syistä painotettu valistushenkisyys tai rationalismi, vaan tunteellisuuden ja sydämellisyyden kaipuu, *das Verlangen nach Innerlichkeit*. Tunneherkkyyttä viljeltiin tuolloin aktiivisesti. Yksilön suoranaisena velvollisuutena oli saattaa itsensä alttiiksi ilolle ja surulle, kaipuulle ja myötätunnolle. Ihmiset liikkutuivat herkästi kyyneliin romaanien ääressä, salongeissa ja seuroissa, konserteissa ja kirjeitä kirjoittaessaan ja niitä lukiessaan.

II

Keski-Euroopassa oli 1750-luvulta alkaen ilmestynyt tutkielmia, jotka sisälsivät laajoja analyyseja aisteista ja havaitsemisesta, toiminnan motiiveista sekä esteettisistä ja moraalisisista tunteista. Psykologia oli vakiintumassa omaksi opinalakseen. Tähän kehitysvaiheeseen sijoittuvat Turussa Porthanin presidiolla ilmestyneet tunteita käsitelleet akateemiset dissertaatiot. Menemättä aate- tai tieteenhistoriallisiin yksityiskohtiin nostan niistä nyt esiin muutaman keskeisen näkökohdan.

Observationes circa affectus eli Huomioita affekteista, vuodelta 1778, johdattaa modernin lukijan ajatukset ehkä mekaniikkaan. Latinan verbi *afficere* merkitsee vaikuttamista, tuottamista ja aiheuttamista. Partisiipin perfektin *affectus* tarkoittaa siis ”aiheutettua” ja ”johonkin tilaan saatettua”. Sanalla on kuvattu tilaa, jossa ihminen tai muu elävä olento on toiminnan kohteena, alttiina, *passiossa*. Niinpä affektiopin historiaan tutustuessaan huomaa nopeasti, että siinä entisaikojen filosofit ja tutkijat ovat luoneet teoriaa niistä mielen- ja ruumiinliikkeistä, joissa ihminen kokee olevansa jonkin vallassa – kuten hänen tunnustaessaan rakastuneensa hullun lailla.

Porthanin on kuitenkin vaikea hyväksyä perinteistä käsityskantaa, että affektit ovat kiihkeitä, kuohahtavia mielenliikkeitä, joissa ihminen on passiivisessa tilassa eli alttiina vaikutukselle. Päinvastoin, hänen mukaansa kiihkauteen yltynyt mieli on affektissa erittäin toimelias, *actuosus*. Se ilmenee myös ruumiillisesti. Porthanin ajatuksenkulusta on tiivistettävissä näkemys, ettei affektien mentaalisen-fysiologisen alkuperä ole sama asia kuin niiden aikaansaamiseen ja ylläpitoon tarvittavat keinot ja voimat. Tällä tulkinnalla Porthanin onnistuu irrottaa haluun kohdistuva muokkaus ja harjoitus ihmisen affektikyvyn luontaisesta impulsiivisuudesta.

Porthanin ja hänen respondenttinsa kantavia ajatuksia on, että affektit yhdistyvät ihmismieleessä tottumuksen ja toiston ansiosta tiettyihin ideoihin ja representaatioihin, mentaalisiin merkkeihin. Mielestä esiinnoustessaan nämä merkit saavat aikaan voimakkaitakin mielenliikkeitä. Dissertaatiosta voi havaita neljä keskeistä affektin tai tunteen osatekijää: affektoivan kognition eli idean, koetun tuntemuksen, joka on joko

miellyttävä tai epämiellyttävä, tunteelle ominaisen toimintasuosituksen eli asian tavoittelun tai karttamisen sekä kokijassa tapahtuvat fysiologiset muutokset.

Affekteja käsittelevän dissertaation loppupäätelmä on, että ihmisyhteisöissä havaittavat reagoititavat ja affektiiviset taipumukset ovat yhteisöissä vallitsevien totuttautumis-mekanismien seurauksia. Tunne-dispositiot syntyvät kasvavan yksilön päämäärähakuisen tavoittelun kautta kun hän opettelee käyttämään voimiaan erilaisten tarpeiden tyydyttämiseen. Näiden liikkeiden idea, tavoittelun kiivaus, säilyy yksilön muistissa ja rohkaisee häntä toistamaan noita liikkeitä eri tilanteissa. ”Näyttää siltä, että me itse synnyttämme ponnistelullamme affektit”, Porthan kirjoittaa. Tässä merkityksessä yksilön hankkima affektiivinen perusvarustus on väitöskirjan mukaan luonteeltaan yhteisöllistä. Kirjassa osoitettu kiinnostus ihmisen mielenliikkeisiin on ensisijaiselta laadultaan moraalis-pedagogista, mikä ei ole ihme, kun disputaatiosta vastasi pappeja ja virkamiehiä kouluttanut Turun Akatemia.

III

Toinen dissertaatio, *De sympathia animorum humanorum*, Ihmismielten sympatiasta, myös 1770-luvun lopulta, menee äsken kuvailemaani kirjasta pitemmälle ihmisten välisten sosiaalisten sidosten tarkastelussa. Porthanin luonne ensyklopedisena tiedonkeräilijänä ja käytännön kasvattajana on nähtävissä siinäkin. Kaksiosainen tutkielma sisältää paljon esimerkkejä sympatian ilmenemis- ja vaikutustavoista inhimillisessä kanssakäymisessä. Porthan esittää yksityiskohtaisia toimintaohjeita puhujille ja historiankirjoittajille ja varoittaa lukijaa moraalisesti haitallisista ilmiöistä.

Sympatiassa on kyse siitä, että affektit, mielenliikkeet ja mielialat tarttuvat ihmisestä toiseen. Sympatia merkitsee siis tunneliikkeiden yhdenmukaisuutta. Ilo saa aikaan iloa kanssaihmisissä, kun taas ärtymys luo ympärilleen jännittynyttä mielialaa.

1700-luvun alkupuolen filosofiassa sympatialla ei tarkoitettu mitään erityistä tunnetilaa — toisin kuin nykyään, kun puhutaan ”sympatian osoittamisesta toiselle”. Pikemmin oli niin, että joku oli sympatiassa jonkun toisen kokemien mielenliikkeiden kanssa. Ajatus on nähtävissä siinäkin, että skotlantilainen David Hume, aikakauden tunnetuimpia filosofejia, erotti toisistaan sympatian ja hyväntahtoisuuden. Ainoastaan jälkimmäinen merkitsi hänelle ihmisrakkautta ja armeliaisuutta. Mutta kuten Humen kirjoituksista hyvin ilmenee, sympatiassa oli yhtä kaikki kysymys moraalista eli tapojen ja sosiaalisuuden muodostumisesta. Siten myös Porthan toteaa heti kirjansa alussa, että sympatiata ”on pidettävä monien hyveiden ja paheiden lähteenä”.

Pienet lapset jäljittelevät Porthanin mukaan ympäristössä havaitsemiaan liikkeitä, eleitä ja ilmeitä sekä omaksuvat kanssaihmistensä ideoita. Jatkuvasta toistosta syntynyt tottumus saa aikaan, että merkit ja mielentilat yhdistyvät heidän mielikuvituksessaan salamannopeasti. Syntyy yksilön affektiivinen perusvarustus kuten Porthan aiemmin mainitsemassani dissertaatiossa jo totesi. ”Hieman kypsempään ikään ehdittyämme”, Porthan jatkaa, ”emme kykene suorittamaan tehtäviämme tai seuraamaan argumentteja tai nauttimaan kanssakäymisen ihanuudesta, jos emme omaksu toistemme havaintoja ja ideoita.” Näin ihminen oppii toistamaan ympäristön tarjoamia tarkoituksenmukaisia toimintatapoja ja ratkaisuja, ja kokee mielihyvää näiden tottumusten seuraamisessa ja käytössä. Hän on huomaamattaan hankkinut itselleen sympatiata, taipumusta seurata

lähimmäistensä tekoja ja toimia. Kun ihmiset ottavat osaa toistensa affekteihin, he omaksuvat samalla toistensa mielipiteitä ja aistimuksia, ajattelu- ja käytöstapoja.

Sympatiamekanismi yhdenmukaistaa ja tasapainottaa yhteisöelämää ja luo yhteenkuuluvuutta yksilöiden välille. Toisiaan jäljittelemällä ihmiset oppivat tunteiden käsittelyä ja tekoihin vaadittavan sielullis-ruumiillisen energian käyttötapoja. Jäljittelystä puhuttaessa on tärkeää huomata, etteivät mielikuvat, ajatukset ja ideat välity puhdasta järjen tietä eteenpäin vaan edellyttävät affektien poltetta juurtuakseen ihmisiin ja heidän tekoihinsa. Tätä juurtumista tarkastelee sitten lähemmin Ihmismielten sympatiasta -väitöskirjan toinen osa, joka liittyy retoriikkaan ja poetiikkaan, Porthanin opetuksen ydinalueeseen. Toisen osan tehtävänä on esitellä kokoavasti niitä periaatteita ja keinoja, joiden varassa puhujan on mahdollista saavuttaa yleisönsä luottamus ja kiinnostus ja tällä tavoin saada esitykseensä tarvittavaa tehoa.

Tunneteoreetikkona Porthan siis korostaa vanhaa imitaatioperiaatetta, joka oli 1700-luvulla vielä varsin vaikutusvaltainen. Ihmiset jäljittelevät toistensa affekteja ja tunteita ja sillä tavoin luovat keskinäistä yhteenkuuluvuutta. Moraali välittyy yhteisössä eteenpäin ensi sijassa aistimellis-ruumiillisena kokemisena eikä niinkään järjen tietä oppilauseiden varassa. Tätä ajatusta Porthan näyttää korostaneen opetuksessaan yleisemminkin, kuten puhuessaan kaunokirjallisuuden tehtävästä kuvata havainnollisesti ja elävästi moraalisesti esikuvallisia tekoja ja tapoja. Imitaatioperiaatteesta johtuu, että Porthan on aika kaukana yksilökeskeisestä romantiikasta. Hän ei viehätty affektien ja tunteiden kumouksellisuudesta eli niiden kyvystä saattaa ihminen jonkin uuden luomisen tilaan.

Kirjallisuutta

Henrici Gabrielis Porthan Opera omnia XI:1. Porthans manuskript om estetik och den sköna litteraturen. Ed. Matti Klinge et Jukka Sarjala. Turku 2001.

Knuuttila, Simo, Porthanin ohjaamia tutkielmia tunteista. *Tieteessä tapahtuu* 2, 2007: 67–69.

Sarjala, Jukka (toim.), *Tunteet ja sympatia*. Turun Akatemian väitöskirjoja 1700-luvulta. Latinan kielestä suomentanut Sari Kivistö. Faros-kustannus Oy, Turku 2003.

Suolahti, Gunnar, *Elämää Suomessa 1700-luvulla*. 2. painos. SKS, Helsinki 1991.

Suolahti, Gunnar, *Vuosisatain takaa. Kulttuurihistoriallisia kuvauksia 1500–1800-luvuilta*. Toim. Matti Klinge. SKS, Helsinki 1993.

Jukka Sarjala

Musiikin kulttuurihistorian dosentti. Turun yliopisto
jukka.sarjala (apud) utu.fi